

PA RECI KDO, DA SO BESEDE KAR TAKO

Irena Stramljič Breznik
Filozofska fakulteta, Maribor

UDK 811.163.6'373.611:929Toporišič J.

V jezikoslovnem delu Jožeta Toporišiča besedotvorje zavzema pomembno mesto, a pripevek tokrat osvetljuje predvsem praktično naravo njegovega udejstvovanja na tem področju, in to z dveh vidikov. Iz zelo številnih in različnih intervjujev je mogoče prepoznati Toporišičev pogled na veliko tvorbeno zmožnost slovenskega jezika kot pomembno protiutež nekritičnemu prevzemanju. Hkrati pa v njih odkrivamo njegovo lastno objektivno ali subjektivno spodbujeno tvorbeno inovativnost.

Jože Toporišič, besedotvorje, tvorbeno moč jezika, avtorjeve priložnostnice

Word formation occupies an important place in the linguistic theory of Jože Toporišič. This article focuses on the more practical nature of Toporišič's work on word formation, exploring two aspects: the views which he expressed in his numerous interviews about the word-formational potential of Slovene and his own word-formational creativity. Toporišič considered the word-formational potential of the Slovene language as a remedy against uncritical borrowing. He himself also showed great ingenuity in creating new words, motivated by the need to fill lexical gaps in Slovene or by his own need for creativity.

Jože Toporišič, word formation, word-formational potential, nonce words

1 Uvod

Jože Toporišič je tvorbo besed v sistemu jezika umestil tako, da je skladnjo postavil kot osrednji nauk o jeziku, ki mu je podrejeno oblikoslovje, in iz skladnje izhaja besedotvorje, s čimer je nadaljeval tradicijo Peruškovega in Breznikovega skladskega pristopa pri interpretaciji tvorjenk.

Vpogled v razprave, ki predstavljajo bistvene mejnike na poti oblikovanja sodobne slovenske besedotvorne teorije¹ – to pa je dograjeval v vseh izdajah svoje *Slovenske slovnice* (Toporišič 1976, 1984, 1991, 2000, 2004) –, je avtor omogočil sam, saj je nastale članke v razdobju 28 let (1973–2001) uredil v tematsko zaokroženo enoto (Toporišič 2006: 131–280). Njihovo vsebinsko težišče je utrjevanje tvorbenih pravil na podlagi šeststopenjskega besedotvornega algoritma tudi v polemičnem soočanju s terminološkimi in drugačnimi teoretičnimi rešitvami tvorbeno-pretvorbenega skladskega besedotvorja Ade Vidovič Muhe ter kritika prikaza besedotvornega poglavja v takrat veljavnih učbenikih za srednje usmerjeno izobraževanje v 80. letih

¹ Lahko bi ji rekli tudi »pobajčevska«. V oceni Bajčevega besedotvornega dela (Toporišič 2006: 115–130) je zapisal, da Bajec sicer ni bil novotarski duh, a tradicionalno jezikoslovje knjižnega jezika je skušal držati na času precej ustrežnejši ravnini.

prejšnjega stoletja. Nato pa se razpravljalni ton umiri s prikazi ožje tvorbene problematike, v katero so umeščeni, po avtorjevi oznaki (Toporišič 2006: vii), načrt za protistavno srbohrvaško-slovensko besedotvorno soočanje, obrazilna tipika in stilna vrednost feminativnih oblik iz priimkov, obrazilni in pomenskoscupinski prikaz izpeljank iz glagola, pridevnika in samostalnika, tem pa sledi še predstavitev pomenskih skupin medponsko-priponskih zložen, ki so po pomenskih skupinah vzporedne samostalniškimi izpeljankami iz glagolske, pridevniške ali samostalniške podstave. Večja pozornost je namenjena še glagolskim sestavljenkam iz glagola in predložne zveze, razlikovalnim lastnostim med sestavljenkami in izpeljankami iz predložne zveze tako imenskih kot glagolske besedne vrste. Izbor pa je zaokrožen še s t. i. besedotvornim kotičkom in s krajšimi prikazi besedotvorja v Bohoričevi, Pohlinovi, Metelkovi in Janežičevi slovnici.

Tako se na prvi pogled zdi, da je na dlani vse bistveno s področja avtorjevega besedotvornega delovanja. Toda takšna slika še zdaleč ni popolna, saj jo lahko dopolnimo s pozornim branjem besedil, ki o tvorbenih vprašanih govorijo posredno. V ta namen prispevek izhaja iz zbranih osebnih in tematskih intervjujev (Toporišič 2011: 23–127), v katerih avtor na več mestih izraža stališča, da ima »[p]oleg prevzemanja besed iz drugih jezikov [...] jezik izdelane modele za tvorbo novih besed iz razpoložljivih besednih zvez« (Toporišič 2006: vii). Intervjuji so po eni strani vir avtorjevih opredelitev o funkciji besedotvorja, a po drugi strani tudi vir za opazovanje njegove lastne jezikovne kreativnosti.

Dodatni vpogled v avtorjevo besedotvorno kultiviranje pa prinašajo tudi kratki sestavki s tvorbeno tematiko. Spodbuda zanje so bila vprašanja pišočih, odgovore pa je objavil v reviji *Jezik in slovstvo* (Toporišič 2006: 271–273). Hkrati pa so krajši besedotvorni prispevki nastali še kot rezultat štiriletnega kotičkarskega delovanja z vmesno dvoletno prekinitvijo (1985–1987 in 1989–1991), ko je na povabilo časopisne hiše *Večer* v tedniku *7D* objavil čez dvesto prispevkov. Avtor jih je z njemu lastno natančnostjo in sistematičnostjo oblikoval v pet poglavij in znotraj prvega (Besedje-slovje) najdemo tudi razdelek Besedotvorje z osmimi enotami (Toporišič 2007: 29–38).²

2 Med prevzemanjem in tvorbeno močjo jezika

Temeljna teza Jožeta Toporišiča, aktualna še posebej v današnjem času globalnega diktata angleščine, je bila, da prevzemanje v perspektivi slabi individualnost slovenskega jezika in da včasih z njim po nepotrebnem motimo jezikovni ustroj. Še zlasti nespametno pa je izpodrivanje slovenskih izrazov s prevzetimi. Slovenščina je kot jezik neštevilne jezikovne skupnosti načeloma zmeraj ogrožena. Večinoma jo ogroža lastna jezikovna nemarnost, še zlasti aktualno in daljnovidno pa je avtorjevo opozorilo o nevarnem opuščanju materinščine v gimnazijah z mednarodno maturo in pripravljenost celo nekaterih strok v znanosti, da se ji odrečejo, saj si »[m]arsikateri znanstvenik želi prisvojiti (večinoma jecljavo) obliko govornjene angleščine tudi za naša univer-

² Zaradi omejenega obsega prispevka ta del avtorjevega besedotvornega delovanja puščamo ob strani.

zitetna predavanja« (Toporišič 2011: 126).³ Jezik se intelektualizira zlasti z razvojem strok, stroka pa po avtorjevem mnenju »stoji ali pade s strokovnim izrazjem« (prav tam: 30). In besede se širijo iz znanstvenih in izobraženskih slojev navzdol. Torej moč jezika izhaja iz njegove sposobnosti, da ubesedi še tako zahtevne intelektualne pojme, najde ustrezne izraze za novo predmetnost in človeku daje možnost za izrazitev vseh odtenkov njegovega čustvenega sveta.

Avtor s tega stališča brani slovenščino proti pritisku t. i. svetovnega jezika znanosti, če imamo slovensko izrazje. Sam je velikokrat izpostavil svojo jezikovno držo, da zavestno uporablja slovensko besedo namesto prevzete, npr. *komuniciranje – sporočanje, ekonomski – gospodarski, socialen – gmotno zapostavljen* ali *tak, ki se tiče družbe, družben* (Toporišič 2011: 32).⁴ Še posebej, ker je menil, da gre verjeti zgodovini, ki nas uči, da so imperialni jeziki že velikokrat propadli. V ta kontekst sodijo tudi njegove besede (prav tam: 79):

Zame bi bilo nekaj nedopustnega, da bi tako dobrino, kakor je slovenski knjižni jezik, danes popolnoma razvit, živ in tvoren, kot državni jezik položili v zlato krsto evropejstva, da bi torej prenehal opravljati vse naloge, kot jih opravlja in bi jih še bolj in bolje moral opravljati sedaj. Ne smemo se vrniti tja, od koder smo pobegnili, v jezikovno odvisnost od jezikovno številčnejših.

Toda hkrati je opozarjal, da mora biti jezik odprt sistem, vendar ne tako, da bi ga z besedjem iz drugih jezikov dušili ali v njem povzročali nered, zato je treba kakšno stvar zavreči tudi v imenu jezikovne norme. Zmerni purizem je, po prepričanju Toporišiča, jezikom malih jezikovnih skupnosti potreben. Pretiravanje pa v nobeno stran ni dobro.

Razvoja jezika ni mogoče zavirati in zavira se ga lahko tudi tako, da se zavrača vse prevzeto. Ko namreč pridejo novi predmeti in nima nihče domisleka, kako bi se jim reklo po slovensko, ostanemo pri prevzetem poimenovanju, to velja od Kopitarja naprej. Zmeraj se je in se bo prevzemalo tudi od drugod. Kot ponazorilo si Toporišič zastavi vprašanje: »Kako neki bi poslovenili denimo *ion, anion, kation*?« (Toporišič 2011: 122) Po njegovi oceni prevzeta beseda sama po sebi ni nič nevarna, dokler tisti, od katerega je prišla, ne izvaja političnih ali kakšnih drugih sklepov iz tega.

Trdno je stal na stališču, da je prevzete besede v jeziku prevzemniku treba prilagoditi, udomačiti v pisavi, da ne ostanejo kot tujek. Potrebna pa je tudi nenehna tvorbeno aktivnost in zavedanje o tvorbenih zmožnostih jezika. Toporišič (2011: 64) je v intervjujih izpostavil že večkrat poudarjeno dejstvo: »Če Slovani nimamo tako velikih možnosti npr. za tvorjenje zloženk, pa imamo namesto germanskih neprvih delov zloženk te vrste pridevnike. Za to in ono pa razširimo uporabnost danih besedo-

³ Intervju je bil objavljen že leta 2007 in kaže, da je Toporišič že pred desetimi leti zaslutil to, kar postaja trenutna usoda slovenščine kot univerzitetnega jezika, ki pod krinko internacionalizacije postaja moteč element in ovira dejanske komercializacije visokega šolstva. Že leta 2000 pa je v intervjuju kritiziral napačno ministrovno odločitev, da raziskovalci dobijo več točk, če objavljajo v tujini oziroma v tujem jeziku (Toporišič 2011: 75).

⁴ Znana sta npr. tudi njegova predloga *trdina* za *hardware* in *mečina* za *software*, ki se nista prijela (Toporišič 2011: 93).

tvornih vrst, npr. sestavljanja (*podoficir* po zgledu *pramati*).« V jeziku je treba imeti posluš za jezikovne inovacije in dodatne izrazne možnosti, ki jih zahtevajo nove poimenovalne potrebe. Torej je treba biti v skladu z našim izročilom besedotvorno aktiven. Nadvse povedna je naslednja njegova izjava (prav tam: 80):

Vse, kar je novo, ni napačno. Človek namreč govori iz potrebe, da bi svoje stališče, vidik ali pa počutje, če hočete, primerno izrazil. Pa napravi novo besedo. Kdo drug se bo kmalu oglasil, da je tako početje napačno in se besedotvorcu tudi posmehoval. To pomeni zaviranje jezikovne ustvarjalnosti in potenciala, ki ga slovenski jezik nedvomno besedotvorno ima.

3 Skrb za slovensko terminologijo in primer zloženek s *-slovje*

»Izumljanje besed« je po oceni Toporišiča lahko skrajnostno: po eni strani gre jezik mladih velikokrat v pretiravanja in redukcijo, ki jezik lahko siromaši, po drugi strani pa se jezik bogati z izrazi strokovnjakov posameznih področij, ki najbolj vedo, kaj vse jezik potrebuje in zmore.

Sam je priznal (Toporišič 2011: 73, 122), da je moral veliko jezikoslovnih izrazov, kot so npr. *poved*,⁵ *zvrst*, *preteklik*, *polstavek*, *narečjeslovje*, *samostalniška beseda*, *povedkovnik*, napraviti ali obuditi tudi s kalkiranjem, tako da je pogledal, iz katerih sestavin izraz sestoji v drugih jezikih. Brez natančne terminologije ni mogoče gojiti nobene znanosti. Če je beseda posrečeno izumljena, jo ljudje uporabljajo in nato dobi ustrezno težo. Sam je npr. predlagal izraz *človekoslovje* za *antropologijo*, ker je bil prepričan, da lahko uporabnik prej razume, za katero vedo gre (prav tam: 103).

Zaradi tega njegovega stališča bomo predstavili, kako so se oz. se niso v jezikovni rabi, kot jo prikazuje korpus Gigafida z besedili do leta 2010, uveljavile v SP 2001 predlagane slovenske vzporednice na *-slovje* kot protiutež prevzetim izrazom za vede. Domače vzporednice so glede na pravopisni slovarski prikaz treh tipov:

- slovenska ustreznica je sopomenka, uporabljena že v prvi elektronski izdaji SSKJ,
- slovenska sopomenka, zapisana v lomljenem oklepaju, še ni povsem uveljavljena,
- slovenska ustreznica je zapisana v okroglem oklepaju.

⁵ Toporišič (2006: 73) navaja: »Poved sem si moral izmisliti (je pa že v Pleteršniku), ker sam stavek ni zadoščal.«

Tabela 1: Slovenska ustreznica je sopomenka, uporabljena že v prvi elektronski izdaji SSKJ

Prevzeta beseda	Št. pojavitvev	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitvev
akcentologija	4	naglasoslovje	1
arheologija	4.053	starinoslovje	26
astronomija	3.736	zvezdoslovje	56
beletrija	32	leposlovje	3.558
beletristika	215	leposlovje	3.558
etnologija	2.997	narodoslovje	7
fonetika	232	glasoslovje	104
genealogija	368	rodoslovje	178
gnozeologija	3	spoznavoslovje	7
heraldika	486	grboslovje	101
hetitologija	3	hetitoslovje	0
ihtiologija	46	riboslovje	7
lingvistika	771	jezikoslovje	2.087
meteorologija	1.300	vremenoslovje	95
metrologija	64	meroslovje	1.478
mitologija	6.975	bajeslovje	153
morfologija	1.251	oblikoslovje	194
noetika	18	spoznavoslovje	7
onomastika	34	imenoslovje	122
seizmika	35	potresoslovje	4
semantika	373	pomenoslovje	63
semaziologija	0	pomenoslovje	63
sfragistika	11	pečatoslovje	2
sociologija	7.000	družboslovje	2.642
speleologija	101	jamoslovje	1
tekstologija	12	besediloslovje	36
teologija	4.922	bogoslovje	1.034
translatologija	4	prevodoslovje	55

V SSKJ (2000) so že vsi slovenski izrazi razen *hetitoslovje*, *pečatoslovje* in *prevodoslovje*. Korpusni podatki pa kažejo, da v 67,8 % še zmeraj prevladujejo prevzeti izrazi. Med 32,2 % primerov pa se kot pogostejše slovenske sopomenke pojavljajo *leposlovje* za *beletrijo* oz. *beletristiko*, *jezikoslovje* za *lingvistiko*, *meroslovje* za *metrologijo*, *imenoslovje* za *onomastiko*, *pomenoslovje* za *semaziologijo*, *besediloslovje* za *tekstologijo* in *prevodoslovje* za *translatologijo*.

Tabela 2: Slovenska sopomenka, zapisana v lomljenem oklepaju, še ni povsem uveljavljena

Prevzeta beseda	Št. pojavitvev	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitvev
antropologija	4.255	človekoslovje	4
biologija	10.917	živoslovje	0
bizantologija	10	bizantoslovje	0
botanika	2.814	rastlinoslovje	12
dendrologija	40	drevjeslovje	0
enologija	220	vinoslovje	5
entomologija	130	žužkoslovje	7
etiologija	245	vzrokoslovje	1
farmacija	7.488	zdraviloslovje	2
filozofija	34.055	modroslovje	51
fitologija	1	rastlinoslovje	12
fontologija	0	viroslovje	0
alphageologija	2.316	zemljeslovje	3
hidrologija	0	vodoslovje	1
higrologija	0	vlagoslovje	0
histologija	162	tkivoslovje	1
kinologija	315	psoslovje	0
mikologija	54	goboslovje	0
muzikologija	508	glasboslovje	0
numerologija	651	številoslovje	0
ornitologija	176	ptičeslovje	7
pedologija	103	tloslovje	0
petrografija	20	kamminoslovje	0
petrologija	45	kamminoslovje	0
religiologija	180	veroslovje	14
sedimentologija	19	odkladninoslovje	0
terminologija	3.484	izrazoslovje	1.316
viktimologija	28	žrtvoslovje	2
zoologija	412	živaloslovje	2

SP 2001 v skupino še neuveljavljenih domačih poimenovanj vključi tudi nekaj takih, ki so uslovarjene že v SSKJ (2000; *žužkoslovje*, *zdraviloslovje*, *modroslovje*, *viroslovje*, *zemljeslovje* star.,⁶ *psoslovje*, *tloslovje*, *veroslovje*, *izrazoslovje* in *živaloslovje*). Z izjemo dveh izrazov (*fontologija/viroslovje* in *higrologija/vlagoslovje*), ki v korpusu nimata pojavitvev, ter dveh primerov, ko je pojavitvev večja za slovensko ustreznico (*vodoslovje* (1)/*hidrologija* (0) in *rastlinoslovje* (12)/*fitologija* (1)), se pokaže, da se slovenske ustreznice v 89,6 % niso uveljavile niti deset let kasneje.

⁶ Kvalifikatorska oznaka že sama po sebi utemeljuje nezmožnost uveljavitve v sodobni živi rabi.

Tabela 3: Slovenska ustreznica je zapisana v okroglem oklepaju⁷

Prevzeta beseda	Št. pojavitev	Sl. ustreznica na <i>-slovje</i>	Št. pojavitev
dialektologija	97	narečjeslovje	14
epistemologija	385	spoznavoslovje	7
etika	18.602	nrvoslovje	30
leksikologija	0	besedoslovje	54
muzeologija	291	muzejeslovje	0
pedologija	103	mladinoslovje	1
psihologija	14.128	dušeslovje	23
seizmologija	694	potresoslovje	4
semiologija	131	znamenjeslovje	0
semiotika	296	znamenjeslovje	0
veksikologija	10	zastavoslovje	45

V tej skupini najdemo že v SSKJ (2000) naslednje slovenske izraze: *narečjeslovje*, *spoznavoslovje*, *nrvoslovje*, *besedoslovje*, *mladinoslovje*, *dušeslovje*, *potresoslovje*. Z izjemo *leksikologije* in *veksikologije*, ki imata višje število pojavnih za slovensko sopomenko, v vseh drugih primerih (81,8 %) z visokimi pojavitvami prevladujejo prevzeti mednarodni izrazi.

4 Lastna priložnostnotvorbena ustvarjalnost

Če so navedeni primeri domačih vzporednic nastali kot objektivna skrb za razvoj domače terminologije, pa ni mogoče prezreti tudi primerov Toporišičeve lastne jezikovne kreativnosti, včasih tudi zelo subjektivno motivirane v primerih polemičnih odzivov,⁸ ki so ostali na ravni enkratnih priložnostnic. Po besednih vrstah bomo v slovarski obliki izpostavili le tiste, za katere ni korpusnih potrditev, s čimer se samo potrjuje njihova izvirnost in individualnost:

(a) Samostalniki (*blodotvorje*, *Borepišič*, *copernjak*, *časokrad*, *davšič*, *gramatopat*, *hiperepigramik*, *jemavšič*, *jesihoslovec*, *jezikokrad*, *kakogram*, *očitarica*, *opotečnost*, *primernejšost*, *samovšečje*,⁹ *slačilka* 'striptizeta',¹⁰ *sòpárnik*, *srednjik* 'medij', *tekmištvo*, *vseboljevednež*; med njimi je tudi kak *grafoderivat* (*jezik-oslov(e)c*). Znotraj njih so opazne negativno konotirane manjšalnice iz sicer obstoječih besed (*aeroplanček*, *jahaček*, *zagnanček*, *zaspanček*, *žganček*) in niz ironičnih priložnostnic na *-ik*, nastalih kot polemični odziv na kritiko izraza *preteklik* (*peklik* 'človek, ki ga kaj zelo pekli', *padlik* 'človek, ki pade', *vstalik* 'človek, ki vstane',

⁷ SP 2001 v poglavju Splošne normativne oznake navaja, da sopomenka v ležečem tisku v okroglem oklepaju zaznamuje enakovredno domačo vzporednico prevzeti besedi.

⁸ Avtorjevi individualni izrazi so zbrani iz njegovih intervjujev (Toporišič 2011: 25–127), deloma in paberkovalno še iz nekaterih polemik (prav tam).

⁹ Obstaja le ena pojavitev: »[...] letih starosti, ko se že kažejo sledi ranjenega moškega samovšečja in ne več ravno prepričljivega občutka za spolno fantaziranje« [Podčrtala I. S. B.].

¹⁰ Tri korpusne pojavitve se nanašajo na avtorjevo besedilo in dvakratno pojavitev v križanki.

zaostalik 'človek, ki zaostane', *peslik* 'pesnik', *priteklik* 'človek, ki se priseli iz drugega okolja', je nasprotno kot *starosedlik* 'staroselec').

(b) Pridevniki (*ramovševski, negativnosten, prešernovdanski*);

(c) Glagoli (*dobriti se, svojevati, umojstriti*¹¹).

5 Sklep

Prispevek skozi intervjuje dodatno osvetljuje pogled Jožeta Toporišiča na besedotvorje in tvorbeno zmožnost jezika v odnosu do prevzemanja. Predstavlja ga kot zmerne purista, ki prisega na veliko tvorbeno moč slovenščine, ki je sposobna tako generirati nova poimenovanja za predmetnost vsakdanje rabe kot tudi izraziti pojme različnih strok. Sam pa je tvorbeno moč spretno izkoriščal še na stilnem nivoju kot tvorec priložnostnic, s katerimi je znal ostro ošvrkniti svoje nasprotnike.

Ko ga je neki novinar v intervjuju podražil z besedno zvezo »Toporišičevi besedni izumi«, se je precej ostro odzval z besedami, ki ga hkrati kažejo tudi kot nepopustljivega izrazjetvorca slovenistične stroke (Toporišič 2011: 126):

Pri mojih strokovnih izrazih ne gre za nobene »izume«, ampak za ustrezna poimenovanja pravilno razumljenih jezikovnih dejstev. Marsikatero dotlejšnjo izrazno dvojnico sem samo uporabnostno omejil za določeno vlogo [...]. Pred menoj je bilo v jezikoslovnem izrazju veliko nedoločenih dvoumij [...]. Sam sem se tudi odločil, da dajem iz izraznih dvojic domače – prevzeto prednost prvemu.

Literatura

TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 131–280.

TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Založba Pivec. 29–38.

TOPORIŠIČ, Jože, 2011: *Intervjuji in polemike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 23–127.

Viri

Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net (dostop 8. 7. 2016).

PLETERŠNIK, Maks, 2014: *Slovensko-nemški slovar*. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SNOJ, Marko, 2014: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SP 2001 = Slovenski pravopis, 2001. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2014. www.fran.si (dostop 8. 7. 2016).

¹¹ Korpusno potrjena je le ena pojavitev: »Vsega skupaj je umojstril le kakšnih 100 pesmi« [Podčrtala I. S. B.]. Glagol *umojstriti* ima že Svetokriški, nedovršnik *mojstriti* pa Pleteršnik. V tem primeru gre bolj za oživitev rabe.